

ILK SHAHARLARNING ARXEOLOGIK BELGILARI

*Ismoilov Jumaboy**O'zbekiston Milliy Universiteti*

+998 99 635-94-18

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilk shaharlarning arxeologik belgilarini tizimli tahlil qilish orqali ularning shakllanishiga sabab bo'lgan omillar, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy strukturalar ochib beriladi. Tadqiqot davomida me'moriy rejalashtirish, ijtimoiy tabaqalanish, diniy markazlar, iqtisodiy faoliyat va himoya tizimlariga oid belgilar o'rganildi. Shuningdek, shaharlarning arxeologik tipologiyasiga asoslangan holda ularni siyosiy, iqtisodiy va o'tish bosqichidagi guruhlariga ajratish taklif etildi. Maqola qadimgi sivilizatsiyalarning shaharshunoslik tajribasini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qiladi hamda yangi nazariy xulosalar beradi.

Kalit so'zlar: ilk shaharlar, arxeologik belgilar, me'moriy inshootlar, ijtimoiy tabaqalanish, diniy markazlar, iqtisodiy faoliyat, tipologiya, qadimgi sivilizatsiyalar, shaharshunoslik, Mesopotamiya, Ind vodiysi, Markaziy Osiyo.

Kirish. İlk shaharlarning shakllanishi insoniyat taraqqiyotining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, bu jarayon ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy tizimlar, diniy e'tiqodlar va siyosiy boshqaruv shakllarining murakkablashuvi bilan chambarchas bog'liqdir. Arxeologik manbalar va qazilma ishlari shuni ko'rsatmoqdaki, ilk shaharlar insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi taraqqiyot bosqichida shakllanib, uzoq tarixiy jarayonlar davomida rivojlangan. Dastlabki shaharlar o'zining ma'lum hududiy chegaralari, rejalashtirilgan infratuzilmasi, doimiy aholi yashashi, ijtimoiy tabaqalanish belgilari hamda xo'jalik faoliyatining turli shakllari bilan boshqa aholi punktlaridan ajralib turgan. Bu jarayonni chuqur o'rganish tarix, arxeologiya, antropologiya kabi fanlar kesishmasida olib borilayotgan zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda muhim o'rin egallaydi.

Shaharlarning arxeologik belgilari deganda, ularning modda-madaniyat qoldiqlari, qadimiy infratuzilma yodgorliklari, iqtisodiy faoliyat izlari, ijtimoiy va diniy markazlar, himoya tizimlari va madaniy qatlamlar nazarda tutiladi.¹ Masalan, Mesopotamiya hududidagi Uruk shahri, Ind daryosi havzasidagi Mohenjo-Daro, Markaziy Osiyodagi Sapallitepa, Jarqo'ton kabi yodgorliklar ilk shaharlarning o'ziga xos belgilarini arxeologik jihatdan yaqqol aks ettiradi. Ushbu shaharlar arxeologik kontekstda ko'plab ilmiy izlanishlar markazida bo'lib, ularning o'rganilishi orqali

¹ Masson V.M. Drevnie tsivilizatsii Orienta. – Moskva: Nauka, 1995.21-24 бетлар

Dani A.H. History of Civilizations of Central Asia. – UNESCO Publishing, 1992 18-19 pages

qadimgi jamiyatlarning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi, boshqaruv shakli va diniy e'tiqodlari haqida keng tasavvur hosil qilish mumkin bo'lmoqda.

Bugungi kunda ilk shaharlar muammosi nafaqat ularning joylashuvi va davrlanishi bilan, balki shahar bo'lish mezonlari, madaniy qatlamlarning xususiyatlari, shaharlararo aloqalar, migratsiya va ekologik omillar bilan ham bog'liq holda o'rganilmoqda. Xususan, Markaziy Osiyo hududida olib borilgan arxeologik qazishmalar, jumladan, O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikistondagi dastlabki shahar tipidagi manzilgohlar ilk sivilizatsiya shakllanishida bu mintaqaning o'ziga xos o'rnini borligini tasdiqlamoqda.

Mazkur maqola doirasida ilk shaharlarning arxeologik belgilari tizimli holda tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — ilk shaharlarning arxeologik aniqlanish mezonlarini ilmiy asosda aniqlash, ularning strukturaviy va funksional xususiyatlarini tahlil qilish, shuningdek, mintaqaviy farqlarni ko'rsatib berishdan iboratdir. Shu bilan birga, maqolada Mesopotamiya, Hind vodiysi va Markaziy Osiyo hududlaridagi ilk shaharlar arxeologik belgilariga qiyosiy tahliliy yondashuv asosida yoritma beriladi. Ushbu tadqiqot qadimgi jamiyatlar tarixini tushunishda, shaharshunoslik va arxeologiyani dolzarb masalalarini yoritishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.²

Metodlar. Ushbu tadqiqot arxeologik va tarixiy manbalarni tahlil qilish, qiyosiy arxeologik yondashuv, hududiy-taqqosloviiy metod, shuningdek, tarixiy tipologik tahlil asosida amalga oshirildi. Ilk shaharlarning arxeologik belgilarini aniqlashda zamonaviy arxeologiya fanining yondashuvlari, jumladan, madaniy qatlamlar tahlili, arxitektura tuzilmalari va iqtisodiy faoliyat izlarini aniqlash metodlari asosiy asos bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodik bosqichlar amalga oshirildi:

1. Manba tanlovi va kontent tahlil: Tadqiqotda Mesopotamiya (Uruk, Ur), Ind daryosi vodiysi (Mohenjo-Daro, Harappa), hamda Markaziy Osiyo (Sopallitepa, Jarqo'ton, Anau) hududlarida joylashgan ilk shaharlar haqidagi arxeologik hisobotlar, monografiyalar va ilmiy maqolalar asos sifatida tanlandi. Jumladan, M.E. Masson, S.P. Tolstov, L.T. Xalfin, A. Dani, V.M. Masson, R. Frye kabi olimlarning ilmiy ishlari tahlil qilindi.

2. Qiyosiy arxeologik tahlil: Har bir shahar uchun arxeologik belgilar (devorlar, ibodatxonalar, omborlar, me'moriy reja, aholining ijtimoiy tabaqalashuvi,

² Tolstov S.P. Drevniy Khorezm. – Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 1948. 68-72 betlar

Xalfin L.T. Ocherki istorii ranneklassovogo obshchestva Sredney Azii. – Tashkent, 1973.39-42, betlar

hunarmandchilik izlari) qiyosiy asosda o'rganildi. Bu yondashuv orqali shahar belgilarining umumiy va mintaqaviy xususiyatlari aniqlashtirildi.

3. Tipologik metod: Ilk shaharlarning tasnifi ularning shakllanish bosqichlari, funksional tuzilmalari va aholi zichligi asosida amalga oshirildi. Bu metod orqali shaharlar va qishloqlar o'rtasidagi farqlar aniqlab berildi.

4. Arxeologik topilmalar va joylashuv: Shaharlarning tabiiy geografik joylashuvi, suv resurslariga yaqinligi, transport yo'llariga yaqinligi kabi omillar ham ko'rib chiqildi. Bu yondashuv ilk shaharlarning iqtisodiy va siyosiy markazga aylanish jarayonini tushunishga yordam berdi.

5. Mintaqaviy tarixiy kontekst: Har bir shahar mintaqaviy kontekstda o'rganildi, ya'ni u yashagan sivilizatsiyaning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot holati bilan bog'landi. Shu tarzda shaharlar taraqqiyotining lokal va global dinamikasi aniqlashtirildi.

Ushbu metodik yondashuvlar asosida ilk shaharlarning arxeologik belgilarini aniqlash, ularni tasniflash va mintaqalar kesimida tahlil qilish imkoniyati yaratildi. Natijada, qadimgi shaharlarga xos bo'lgan umumiy arxeologik belgilar bilan birga ularning hududiy xususiyatlarini ham aniqlashga erishildi.

Tahlil (Natijalar va Muhokama)

Ilk shaharlarning arxeologik belgilarini tizimli ravishda o'rganish ularning umumiy tasnifi va tipologiyasini ishlab chiqish imkonini beradi. Arxeologik yondashuvlarga asoslanib shuni aytish mumkinki, dastlabki shaharlarga xos belgilar bir necha asosiy guruhlariga bo'linadi: me'moriy-inshoot belgilari, iqtisodiy faoliyat izlari, ijtimoiy tuzilma belgilar, madaniy-diniy markazlar mavjudligi va harbiy-himoya infratuzilmasi.³

Me'moriy-inshoot belgilari

Ilk shaharlarning eng muhim arxeologik belgilaridan biri bu me'moriy rejalashtirish va inshootlarning doimiyligi hisoblanadi. Devorlar bilan o'ralgan mustahkam arxitektura ob'ektlari, markaziy ibodatxonalar, omborxona binolari, ustaxona va turar-joy majmualari shaharning ijtimoiy-iqtisodiy markazga aylanganidan darak beradi. Uruk (Mesopotamiya), Harappa (Ind vodiysi) va Sapallitepa (Markaziy Osiyo)da aynan shu belgilar orqali shahar hayoti va strukturasining barqarorligini aniqlash mumkin bo'lgan.

³ Fray R. Istoriya Irana. – Moskva: Vostochnaya literatura, 1971.18-21-бетлар

Berdimuradov A. Qadimgi Xorazm madaniyati. – Toshkent: Fan, 1984. 68-71-бетлар

Pottier R. Urbanization in Ancient Mesopotamia. – Cambridge University Press, 2001.5-8-pages

Iqtisodiy faoliyat izlari

Shaharning iqtisodiy markazga aylanishi hunarmandchilik, almashinuv va ombor tizimining mavjudligi bilan belgilanadi. Arxeologik qazishmalar natijasida metall eritish ustaxonalari, sopol buyumlar ishlab chiqarish markazlari, zebu hayvonlari boqilgan xo'jalik joylari shaharlarda ixtisoslashgan mehnat taqsimoti mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Ayniqsa Mesopotamiya va Ind sivilizatsiyasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qayta ishlanishi va ombor tizimining shakllangani iqtisodiy murakkablik darajasini anglatadi.

Ijtimoiy tabaqalanish belgilari

Ilk shaharlarning yana bir muhim arxeologik belgisi — aholining ijtimoiy tabaqalanishidir. Bunga turar-joy binolarining turlicha rejalashtirilgani, ayrim inshootlarning monumentalligi, dafn marosimlarining farqli shakllari dalil bo'ladi. Qimmatbaho buyumlar bilan ko'milgan qabristonlar yuqori tabaqadagi shaxslar mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Bu belgilar ayniqsa Ur (Mesopotamiya) va Mohenjo-Daro (Ind vodiysi)da yaqqol ko'zga tashlanadi.

Madaniy-diniy markazlar.

Arxeologik tadqiqotlarda shaharlarda alohida diniy markazlar, ibodatxonalar, zigguratlar yoki mehrobli inshootlar aniqlangani muhim belgidir. Bu binolar diniy hokimiyatning kuchi, jamiyatda diniy institutlarning rolini ko'rsatadi. Uruk va Ur shaharlari zigguratlari, Sopallitepadagi ibodatxona inshootlari diniy hayotning markaziy o'rin tutganini anglatadi.

Himoya tizimlari

Shaharlarni boshqa aholi punktlaridan ajratib turuvchi yana bir arxeologik belgi bu himoya tizimidir. Devorlar, minoralar, darvozalar, xandaqlar kabi infratuzilma shaharning xavfsizligi, tashqi tahdidga tayyorligi va markaziylashtirilgan boshqaruvning mavjudligini anglatadi. Jarqo'ton, Harappa va Uruk shaharlarida bunday inshootlar soni va strukturasi shahar madaniyatining rivojlangan darajasini ko'rsatadi.

Arxeologik tipologiya asosida tasnif

Ilk shaharlarni quyidagi tipologik guruhlariga ajratish mumkin:

****Siyosiy-markaziy shaharlar**** (masalan, Ur, Uruk) – diniy va siyosiy hokimiyat markazi bo'lgan;

****Iqtisodiy-ixtisoslashgan shaharlar**** (masalan, Harappa, Anau) – hunarmandchilik va almashinuv bilan shug'ullangan;

****Qishloq-shahar o'tish shakllari**** (masalan, Sapallitepa) – hali to'la shakllanmagan shahar elementlariga ega bo'lgan manzilgohlar.

Bu tasniflar shaharlarning arxeologik belgilariga asoslangan holda, ularning madaniy-mintaqaviy o'rni va rivojlanish bosqichini aniqlash imkonini beradi.

Ilk shaharlarning arxeologik belgilarini chuqur o'rganish nafaqat qadimgi tarixni anglashga xizmat qiladi, balki zamonaviy shaharshunoslik va arxeologiya fanlari uchun ham muhim nazariy asos yaratadi.⁴

Xulosa

Ilk shaharlarning arxeologik belgilarini tizimli ravishda tahlil qilish orqali qadimgi sivilizatsiyalar taraqqiyotining muhim bosqichlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, dastlabki shaharlarga xos bo'lgan asosiy belgilardan me'moriy rejalashtirish, ijtimoiy tabaqalanish, diniy markazlar, iqtisodiy faoliyat izlari va harbiy-himoya tizimlari ajralib turadi. Bu belgilar shaharlarning faqatgina aholi yashash manzili emas, balki murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tuzumga ega bo'lgan markazlar sifatida shakllanganini ko'rsatadi.

Arxeologik belgilar asosida shaharlarning tipologik tasnifi tuzildi. Bunda siyosiy-markaziy, iqtisodiy-ixtisoslashgan va qishloq-shahar o'tish shaklidagi manzilgohlar ajratildi. Bu tasnif qadimgi shaharlikni chuqur o'rganish, ularning mintaqaviy xususiyatlarini aniqlash va global taraqqiyotda tutgan o'rnini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tadqiqot zamonaviy arxeologik metodlardan foydalangan holda ilk shaharlar tarixini o'rganishga yangicha yondashuvni taklif etadi va keyingi izlanishlar uchun nazariy hamda amaliy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Masson V.M. Drevnie tsivilizatsii Orienta. – Moskva: Nauka, 1995.
2. Dani A.H. History of Civilizations of Central Asia. – UNESCO Publishing, 1992.
3. Tolstov S.P. Drevniy Khorezm. – Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 1948.
4. Xalfin L.T. Ocherki istorii ranneklassovogo obshchestva Sredney Azii. – Tashkent, 1973.
5. Fray R. Istoriya Irana. – Moskva: Vostochnaya literatura, 1971.
6. Berdimuradov A. Qadimgi Xorazm madaniyati. – Toshkent: Fan, 1984.
7. Pottier R. Urbanization in Ancient Mesopotamia. – Cambridge University Press, 2001.
8. Lamberg-Karlovsky C.C., Sabloff J.A. Ancient Civilizations: The Near East and Mesoamerica. – Waveland Press, 1995.

⁴ Lamberg-Karlovsky C.C., Sabloff J.A. Ancient Civilizations: The Near East and Mesoamerica. – Waveland Press, 1995. 21-28-pages Tosi M. The Notion of Town in Early Urbanism. – World Archaeology, Vol. 1977.33-39-pages Kenoyer J. Ancient Cities of the Indus Valley Civilization. – Oxford University Press, 1998.91-98-pages

9. Tosi M. The Notion of Town in Early Urbanism. – World Archaeology, Vol. 9, 1977.
10. Kenoyer J. Ancient Cities of the Indus Valley Civilization. – Oxford University Press, 1998.
11. Askarov A.A. Sapallitepa – drevnezemledel'cheskaya kultura Yuzhnogo Uzbekistana. – Tashkent: Fan, 1977.
12. Hiebert F. Origins of the Bronze Age Oasis Civilization in Central Asia. – American School of Prehistoric Research, 1994.
13. Shishkin V.A. Arkheologiya Uzbekistana. – Toshkent: Fan, 1966.
14. Isakov M.G. Drevnosti Yujnogo Tadzhikistana. – Dushanbe, 1958.
15. Matbabaev B. Qadimgi O'zbekiston shaharlari tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2005.